

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍDA “GÓZZALLÍQ” KONCEPTINIŇ LINGVISTIKALÍQ MODELLESTIRILIWI

Abatbaeva Nursuliw

22-sanlı ayrim pánlerdi tereñlestirilip oqıtılatuğın

klasları bar ulıwma bilim beriw mektebi oqıtıwshısı
Ozbekstan, Nókis

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23069441>

Annotaciya. Bul teziste qaraqalpaq xalıq dástanlarında “gózzallıq” konceptiniŇ til birlikleri arqalı sáwleleniw ózgeshelikleri lingvokognitivlik, lingvokulturologiyalıq hám lingvopoetikalıq baǵdarda úyreniledi. Izertlewde gózzallıq konceptiniŇ fitonimler, qımbat bahalı tas hám metall atamaları, ornitonimler hám zoonimler tiykarında modellestiriliwi analizlenedi. Til birlikleriniŇ metaforalıq, simvollıq, aksiologiyalıq hám antropomorflıq xızmetleri ashıp berilip, gózzallıqtıń tek sırtqı kórinis emes, al ruwxıy, emocional, etikalıq hám mádeniy qádiriyatlar menen baylanıslı quramalı kognitivlik birlik ekenligi tiykarlap beriledi.

Tayanış sózler: gózzallıq koncepti, lingvokognitivlik, lingvokulturologiya, metafora, fitonim, ornitonim, zoonim, aksiologiya, folklor, qaraqalpaq dástanları.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq dástanları xalıqtıń kóp ásirlik ruwxıy, estetikalıq hám mádeniy tájiriyesin ózinde jámlegen ózgeshe folklorlıq derek bolıp tabıladı. Dástan tekstlerinde xalıqtıń dúnyatanımı, qádiriyatlar sisteması hám estetikalıq idealları túrli til birlikleri arqalı obrazlı túrde sáwlelenedi. Solardıń ishinde “gózzallıq” koncepti ayırıqsha orın iyeleydi. Ol tek insannıń sırtqı sulıwlıǵın bildiriw menen sheklenbey, páklik, náziklik, sadıqlıq, mártlik, qádirilik, tábiyiylik hám ruwxıy jetiklik sıyaqlı semalardı da óz ishine aladı. Sonlıqtan gózzallıq konceptin lingvokognitivlik kózqarastan úyreniw xalıqtıń estetikalıq pikirlew usılın hám milliy-mádeniy ózgesheliklerin anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Izertlewdiń teoriyalıq negizi koncept, kognitivlik lingvistika hám lingvokulturologiya haqqındaǵı ilimiy kózqaraslarǵa súyenedi. Koncepttiń bilim, tájiriye, bahalaw hám emocional komponentlerdi birlestiretuğın kóp qatlamlı struktura ekenligi izertlewdiń metodologiyalıq baǵıtın belgileydi. Usı tiykarǵa súylene otırıp, dástan materialındaǵı gózzallıqtı bildiriwshi birlikler tek sózlik mánisi menen emes, al olardıń tekst ishindegi metaforalıq, simvollıq hám bahalawshı qollanıwı menen birge qaraldı. Bunday qatnas gózzallıq konceptiniŇ verbal komponentlerin hám olardı biriktiriwshi semantikalıq modellerdi anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Tiykarǵı bólim. Gózzallıq konceptiniŇ dástan tilindegi verballasıwı hár qıylı semantikalıq maydanlar arqalı júzege keledi. Izertlew materialları bul koncepttiń tábiyat, materiallıq qádiriyatlar, quslar hám haywanatlar dúnyası menen baylanıslı obrazlar tiykarında belsendi modellestirilgenin kórsetedi.

Birinshi baǵıt – fitonimler tiykarında gózzallıqtıń metaforalıq modellestiriliwi. Fitonimler folklor tekstlerinde ápiwayı ósimlik atamaları sıpatında ǵana emes, al estetikalıq hám emocional mazmunga iye obrazlı birlikler sıpatında qollanıladı. Ósimliklerge tán reñ, iyis, forma, náziklik hám tábiyiylik sıyaqlı belgiler insan obrazına kóshiriliwi arqalı gózzallıq túsiniǵı konkret hám janlı túrde sáwlelenedi. Mısalı,

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

“alma” fitonimi qızdın jüz reñin, iyisin yamasa kelbetin súwretlewde qollanıladı. Qızıl, sarı, jasıl alma obrazları gózzallıqtın túrli reñlik semaların aktuallaştırıp, tábiyat penen insan arasındagı kognitivlik paralleldi kórsetedi. Alma tek hayal-qızlar gózzallıgın emes, tábiyat sulıwlıgın da súwretlewge xızmet etedi. Alma, badam, ánjir, jüzim sıyaqlı fitonimlerdın qatarlastırılıp qollanıwı poetikalıq ekspressiyanı kúsheytip, gózzallıq obrazın kompleksli túrde jaratadı.

Fitonimlerdın qollanıwında ayrıqsha bir ózgeshelik – gózzallıqtın tábiyiy ólshem arqalı bahalanıwı. Xalıq sanasında ósimlikler tirishilik, jañalanıw hám sulıwlıqtın belgisi retinde qabıl etilip, olardıñ belgileri insańa kóshiriledi. Bul kóshiwde vizual belgiler menen birge iyis, forma hám háreket sıyaqlı sezimlik komponentler de qatnasadı. Sonlıqtan fitonimik metaforalar gózzallıq obrazın tek bir detal menen emes, birneshe perceptivlik belgi arqalı kompleksli túrde qalıplestiredi.

Mısalı, “badam” fitonimi kóbinese qızdın kózi yamasa qabağı menen baylanıstırılıp, forma hám náziklik belgilerin jetkeredi. “Badam qabaq” sıyaqlı dizbeklerde gózzallıq vizual uqsaslıq tiykarında metaforalastırıladı. Al “gúl” lekseması gózzallıqtı verballastırıwda eñ ónimli birliklerdın biri sıpatında kórinedi. Gúl obrazı náziklik, sulıwlıq, páklik, jaslıq hám tartımlılıqtı bildiredi. “Ashılğan gúl” modeli qızdın jaslıq máwritin hám tábiyiy gózzallıgın sáwlelendirse, gúl obrazınıñ tábiyatqa qarata qollanıwı qorshalğan ortalıqtın estetikalıq dárejesin asıradı. “Gúl-ğumsha” dizbegi bolsa jaslıq, náziklik hám biytákirarlıq semaların birlestiredi. “Lala” hám “lalazar” leksemaları da qızıl reñ, náziklik hám abat tábiyat obrazın jaratıwda qollanıladı. “Shıbıq” fitonimi qızdın boyun, qáddi-qáwmetin hám háreketiniñ názikligin súwretlewde metaforalıq qural bolıp xızmet etedi. Demek, fitonimler arqalı gózzallıq tábiyat penen úylesimliktegi estetikalıq ideal sıpatında kórinedi.

Ekinshi bağıt – qımbat bahalı tas hám metall atamaları tiykarında gózzallıqtın aksiologiyalıq añlatılıwı. “Altın”, “tilla”, “gáwhar”, “dúr”, “yakut” sıyaqlı birlikler dástanlarda tek materiallıq qundi bildirmey, estetikalıq jetiklik, qádirlilik, jarqınlıq, siyreklik hám joqarı baha semaların da añlatadı. “Altın” lekseması predmetlerdın bezegin, tábiyat kórinislerin, insan shashınıñ reñin hám hátte sóylewdin tásirshenligin súwretlewde qollanıladı. “Altın tañ” dizbeginde reñ hám nur semaları arqalı tábiyat gózzallıgı kúsheytiledi. “Altın kekil” insan kelbetiniñ tartımlılıgın bildirse, “altınñın sınıgınday” sıyaqlı konstrukciyalar gózzallıqtı intensifikaciyalaydı.

Máselen, “Tilla” lekseması “altın” menen semantikalıq jaqtan jaqın bolğanı menen, kóbirek insan, onıñ sóylewi, sırtqı kórinisi, bezekleri hám sociallıq ornı menen baylanıslı qollanıladı. “Tilla qamar”, “tilla jıǵa”, “tilla saray” sıyaqlı birliklerde estetikalıq baha baylıq hám sociallıq qádiriyat menen birlesedi. “Gáwhar” lekseması bolsa gózzallıqtın jáne de názik hám tereñ kórinisin bildiredi. Ásirese, “gáwhar kóz”, “kózi gáwhar” sıyaqlı birliklerde kózdin tınıqlıǵı, jarqınlıǵı, ishki nurlıǵı hám tartımlılıǵı bahalı tas obrazı arqalı añlatıladı. Bul jerde gózzallıq sırtqı kórinisten ishki ruwxıy mazmunǵa shekem keñeyedi.

Qımbat bahalı tas hám metall atamalarında gózzallıq penen qádiriyat arasındagı baylanıs anıq kórinedi. “Altın”, “tilla”, “gáwhar” sıyaqlı birliklerdın semantikalıq ózgeshelikleri olardıñ gózzallıqtı joqarı bahalanatuǵın, siyrek hám jetik qubılıs sıpatında kórsetiwine tiykar boladı. Ásirese, kumulyativ konstrukciyalarda birneshe qımbat materialdın izbe-iz keltiriliwi estetikalıq bahalawdı basqıshpa-basqısh kúsheytedi. Bul poetikalıq usıl dástanlardın mifopoetikalıq hám idealastırılğan obrazlar sistemasın qalıplestiriwinde áhmiyetli.

Úshinshi bağıt – ornitonimler arqalı gózzallıq túsiniǵiniñ simvolikalıq interpretaciyası. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında qus atamaları insan obrazın poetikalıq hám estetikalıq jaqtan bayıtıwshı metaforalıq qural sıpatında qollanıladı. “Búlbil” ornitonimi gózzallıqtın emocional hám akustikalıq modelin

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

qáliplestiredi. Búlbil kóbinese gúl, bağ, shámen menen bir semantikalıq maydanda qollanılıp, gózzal obyekt penen oğan estetikalıq qatnas bildiriwshi subyektin baylanısın kórsetedi. Búlbil obrazı insańa kóshiriliwinde “insan = búlbil” modeli payda bolıp, onda náziklik, shiyrin sóz, jaǵımlı dawıs hám emocional tartımlılıq semaları aktualizaciyalanadı.

Mısalı, “Totı” ornitonimi kóbirek dekorativlik-estetikalıq gózzallıqtı bildiredi. “Totı kózli” sıyaqlı birliklerde kózdiń reńbe-reńligi, nurlılıǵı hám tartımlılıǵı qus obrazı arqalı beriledi. “Totı qustay taranǵan” konstrukciyasında sırtqı kórinistiń kórkemligi hám háreketin názikligi teńew arqalı sáwlelenedi. “Aqquw” obrazı bolsa gózzallıqtıń pák, ideallastırılǵan modelin bildiredi. “Aq quwday moyınlı” dizbeginde aqlıq, uzınlıq, arıqlıq hám náziklik semaları birlesedi. “Tawıs” ornitonimi reńbe-reńlik, kórkemlik, názik háreket hám estetikalıq tartımlılıq menen baylanıslı. “Qarshıǵa” obrazında gózzallıq kúsh, shaqqanlıq, mártlik hám epshillik menen integraciyalanadı. “Ǵaz” obrazı bolsa qızdıń jeńil, názik hám erkelewshi háreketlerin súwretlewde qullanıladı. Solay etip, ornitonimler gózzallıqtı tek sırtqı kórinis emes, al háreket, dawıs, minez hám ideal qásiyetler menen baylanıslı kompleksli kategoriya sıpatında kórsetedi.

Tórtinshi baǵıt – zoonimler arqalı gózzallıqtıń antropomorflıq konceptuallastırılıwı. Zoonimler haywan atamaları bolıp, dástanlarda olar insańa tán estetikalıq hám xarakterlik belgilerdi haywan obrazları arqalı jetkeriwge xızmet etedi. “Qoykózli” dizbeginde qoyǵa tán juwaslıq, tınıshlıq hám páklik belgileri insan kózine kóshiriledi. Nátiyjede gózzallıq sırtqı kórinis penen birge, ishki jumsaqlıq hám juwaslıq menen baylanısadı.

“Qundız” zoonimi siyreklik, qádirlilik hám jasırın tartımlılıq semaların bildiredi. “Mańlayımda qundızım” sıyaqlı ańlatpalarda ol erkeletiw, mehir-muhabbat hám estetikalıq qádirlaw mánilerin birlestiredi. “Botakózli” birlikleri túye balasınıń úlken, tınıq hám tartımlı kózlerine tiykarǵı vizual uqsaslıq arqalı qızdıń gózzallıǵın súwretleydi. “Kiyiktey sekiredi”, “qoyansha bardur” sıyaqlı teńewlerde gózzallıqtıń dinamikalıq tárepi, yaǵnıy jeńil háreket, shaqqanlıq hám náziklik belgileri aktualizaciyalanadı. Demek, zoonimler gózzallıq konceptiniń vizual, emocional, etikalıq hám dinamikalıq qatlamların birlestiredi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, izertlew materialında gózzallıqtıń birneshe ózara baylanıslı semantikalıq komponentleri anıqlanadı: vizual sulıwlıq, náziklik, páklik, tábiyiylik, tartımlılıq, qádirlilik, ruwxıy jetiklik, emocional jaǵımlılıq, kúsh, shaqqanlıq hám ideallastırılıw. Bul komponentler túrli leksikalıq maydanlar arqalı hár qıylı dárejede sáwlelenip, bir-birin tolıqtıradı. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı “gózzallıq” koncepti bir sóz yamasa bir obraz benen sheklenbeydi; ol túrli obrazlar, metaforalıq modeller hám mádeniy asociaciylar arqalı qálipsetuǵın keń kognitivlik birlik bolıp tabıladı.

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri Qaraqalpaq xalıq dástanlarında “gózzallıq” konceptiniń quramalı, kóp qatlamlı hám milliy-mádeniy ózgesheliklerge bay lingvokognitivlik struktura ekenligin kórsetedi. Onıń verballasıwında metaforalıq, simvolıq, aksiologiyalıq hám antropomorflıq modeller ózara baylanısta júzege keledi. Fitonimler arqalı gózzallıq tábiyat penen úylesimlik, náziklik, páklik hám tábiyiylik semaları menen baylanıssa, qımbat bahalı tas hám metall atamaları qádirlilik, joqarı baha, jetiklik hám ideallastırılıw semaların ańlatadı. Ornitonimler gózzallıqtıń vizual, akustikalıq, emocional hám simvolıq qırların keńeytse, zoonimler arqalı gózzallıq insańa tán sıpatlardı haywan obrazları menen baylanıstırıw negizinde antropomorflıq túrde konceptuallasadı.

Sunday aq, izertlew gózzallıq túsiniginiń qaraqalpaq xalıq dástanlarında tek sırtqı sulıwlıqtıń belgisi retinde emes, al xalıqtıń estetikalıq idealları, ruwxıy qádiriyatları, emocional qatnasları hám milliy dúnyatanımın birlestiriwshi lingvokognitivlik birlik sıpatında qalıpleskenin kórsetti. Bul nátiyjeler folklorlıq tekstlerdi lingvistikalıq tallawda, milliy konceptlerdi úyreniwde, awdarma hám mádeniyatlararalıq kommunikaciya tarawlarında qollanıwı múmkin. Keleshekte gózzallıq sıyaqlı konceptlerdi basqa túrkiy tiller materialları menen salıstırmalı úyreniw qaraqalpaq lingvokulturologiyası hám lingvokognitivlik izertlewlerdiń jańa baǵıtların keńeytiwi múmkin.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Demyankov V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushchego podkhoda // Voprosy yazykoznanıya. – Moskva, 1994. – № 4. – S. 17–33.
2. Kubryakova E.S. Yazyk i znanie: na puti znaniy o yazyke: chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya, rol yazyka v poznanii mira. – Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 2004. – 560 s.
3. Yandashova T. O‘zbek va ingliz tillarida “go‘zallik” konseptining ifodalanishi va lingvopoetikasi: falsafa doktori (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2021. – 22 b.